

‘Criminele justitie’: Geulse bokkenrijders aan de galg

‘De voortgang der crimineele proceduuren en aanhoudende meenigvuldige executiën brengt dit Land in de grootste verwarring’

Adriaan Louis Pélerin, luitenant-voogd van het Staatse Land van Valkenburg, aan Hendrik Fagel, griffier van de Staten-Generaal, 10 februari 1776.¹

Geen onderwerp uit de Limburgse geschiedenis spreekt zo tot de verbeelding als de ‘woeste avonturen’ van de bokkenrijders, de meedogenloze bendes die in de achttiende eeuw het platteland onveilig maakten. Geen kerk of pastorie was voor hen heilig, laat staan het bezit van een rijke boer. De rooftochten maakten al snel deel uit van de volksverhalen en de populaire literatuur. In die context is ook de naam ‘bokkenrijders’ ontstaan; door een pact met Satan konden de bandieten zich op duivelse bokken door de lucht verplaatsen en in één nacht op ver van elkaar gelegen plekken hun misdaden plegen. De fantastische verhalen zijn door latere geschiedvorsers vaak als historische bron gebruikt.² Het idee van goed georganiseerde, geheime bendes beheerst tot op de dag van vandaag het beeld.

Een verklaring voor het optreden van de bendes is gezocht in de armoede en de groeiende sociale tegenstelling op het platteland van Zuid-Limburg in de achttiende eeuw. De bokkenrijders worden soms zelfs gezien als vrijheidsstrijders. Hierbij hebben we eerder met veronderstellingen te maken dan met harde feiten. Impliciet of expliciet gaan deze verklaringsmodellen uit van het bestaan van bendes.³ Opmerkelijk is dat de bekentenissen die de verdachten op de pijnbank aflegden in de historiografie nauwelijks kritisch zijn gewogen. De vraag welke waarde we mogen hechten aan de verklaringen die door tortuur zijn verkregen, is opvallend weinig gesteld.⁴

Pas vrij recent is de rechtsgang aan een scherpe analyse onderworpen.⁵ In de *Publications* van 1991 heeft Louis Augustus de vervolging in de Oostenrijkse Partage van het Land van ’s-Hertogenrade onder de loep genomen (sinds het Partagetraktaat van 1661 waren de drie Landen van Overmaas – het Land van Dalhem, het Land van Valkenburg en het Land van ’s-Hertogenrade – verdeeld in een Spaanse, na 1713 Oostenrijkse ‘partage’ en een

door de Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden bestuurd deel). En toch waren er al ten tijde van de bokkenrijders verlichte geesten die vraagtekens zetten bij de wanverhouding tussen de omvang en de zwaarte van de misdrijven enerzijds en het aantal vermeende bendeleden anderzijds. Luitenant-voogd Pélerin van het Staatse Land van Valkenburg had het in 1777 over *‘une bande qui a fait tant de bruit et si peu de mal’* (een bende die zo veel ophef en zo weinig kwaad heeft veroorzaakt). Ook sprak hij zijn afschuw uit over *‘ces exécutions horribles qui sont un mal réel, plutôt qu’un remède’*.⁶

Drie ‘golven’ van vervolging worden onderscheiden: de jaren 1743-1745, 1750-1751 en 1772-1777.⁷ Naar schatting zijn bijna vijfhonderd mensen als bokkenrijder geëxecuteerd.⁸ In de ‘heerlijkheid Geulle, Bunde en Ulestraten’ werden tijdens de ‘derde golf’ acht inwoners van Geulle (Martin van Aubel, Servaes Luijten, Pieter Keijser, Pieter Pieters, Arnold Rachels, Willem Franken, Leendert Heuts en Hendrik Ghijsen) veroordeeld en ter dood gebracht.⁹

Anderen wisten te vluchten.

In deze bijdrage bekijken we deze strafzaken nader om een nauwkeurig beeld van de rechtsgang te krijgen.¹⁰ Ook zoeken we naar een verklaring voor de harde vervolging.

1773: de eerste gang naar de galg

De heerlijkheden Geulle, Bunde en Ulestraten vormden één schepensbank, die beschikte over de middelbare en hoge jurisdictie. De schepenen mochten lijfstraffen en doodvonnissen uitvoeren; de 'criminele justitie' lag in hun handen.¹¹ In de 'criminele rol' staat onder 15 juni 1773 opgetekend dat Servaes Luijten en Pieter Keijser zijn gearresteerd en vastgezet 'op den ouden stadthuijs' van Maastricht (het nog bestaande 'Dinghuis').¹² De 'heer officier deser heerlijkheden (de schout) nomine officii informant', in hedendaagse termen de openbaar aanklager of officier van justitie, vraagt toestemming aan de schepenen van Geulle om de arrestanten te ondervragen aan de hand van een reeks 'artikelen interrogatoir', een lijst gerichte vragen.¹³ Die toestemming wordt verleend. Waarvan de twee worden beschuldigd, staat niet vermeld. Vier dagen later wordt ingestemd met het verzoek van de aanklager om Luijten en Keijser opnieuw te verhoren om te zien of ze vast blijven houden aan hun antwoorden op de gestelde vragen (lees: de beschuldigingen blijven ontkennen).¹⁴

Op 20 juni wordt Pieter Pieters 'anders genaemt het Leemkuijken' gearresteerd, 'medeplichtigh aen verscheijdene diefstallen, huijsbraeken etc soo als consteert [blijkt] uijt de hier vorens overgevene extract van de personele responsiven gedaen door Dirk Hersseler gedetineerde op den Lantshuijs tot Valkenburg'. Pieter Pieters, bijgenaamd het Leemkuijken, wordt dus op grond van een verklaring van een zekere Dirk Hersseler gearresteerd. Uit bovenstaand citaat blijkt dat voor de rechters reeds vaststond dat Pieters medeschuldig was aan een reeks diefstallen. Genoemde Hersseler had ruim tien overvallen bekend. Hij noemde liefst meer dan honderd medeplichtigen.¹⁵ Voor justitie was dit onwaarschijnlijk hoge aantal geen reden om aan de betrouwbaarheid van de verklaring te twijfelen.¹⁶ De aanklager krijgt toestemming Pieters over dezelfde punten te ondervragen als

waarover Luijten en Keijser zijn gehoord. De drie worden vervolgens met Hersseler 'geconfronteerd'. Mocht dit al niet leiden tot een bekentenis, dan ligt, wanneer Hersseler bij zijn beschuldiging van medeplichtigheid blijft, de weg open tot een 'pijnlijk verhoor'. Zo geschiedt, want op 2 juli besluiten de schepenen te 'accordeeren aen den heer informant ten laste van den gedetineerde Pieter Pieters alias Leemkuijke bij verdere halstarrige ontkentnisse nae voorgaende territie het versoeck van scherper examen of torture'. Omdat Pieters blijft ontkennen, wordt hij op de pijnbank gelegd. Dit gebeurde nadat hem de folterinstrumenten waren getoond ('territie'), zodat hij nog de mogelijkheid had te bekennen voordat hij gefolterd zou worden [afb. 1].

1. Een voetboei en een duimschroef. Het aandraaien van duimschroeven was een onderdeel van de 'scherpe examinatie' die een verdachte tot een bekentenis moest brengen. Andere methoden waren de 'Spaanse laarzen' (beenschroeven) en de wipgalg, waarbij de verdachte aan zijn op de rug gebonden handen werd 'gewipt' (gehaald en gevierd). Uit de processtukken blijkt niet dat deze laatste 'verhoortechniek' bij de Geulse verdachten werd toegepast. [Limburgs Museum, Collectie Schillings. Foto: Nele Siebel]

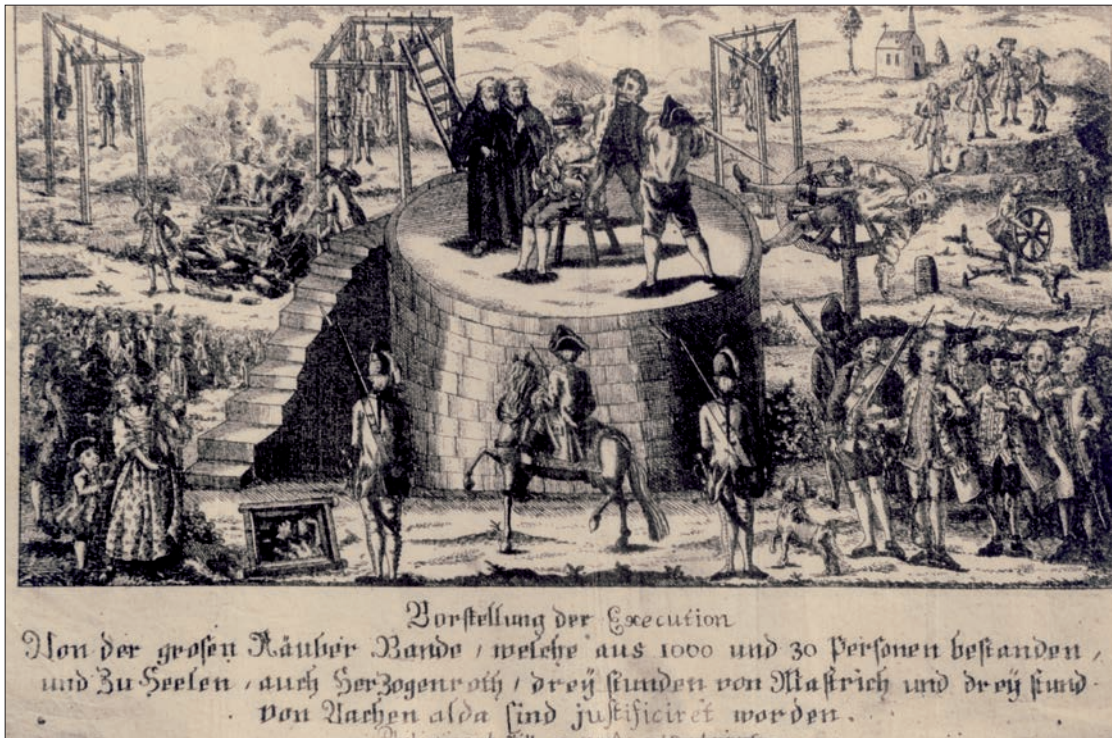
Op 13 juli worden Luijten en Keijser met Pieters geconfronteerd. Omdat zij blijven ontkennen, moeten ook Luijten en Keijser naar de mening van de aanklager op de pijnbank worden gelegd.¹⁷ Het schepencollege stemt (zoals met alle verzoeken van de aanklager) ermee in om de beschuldigten 'nae voorgaende territie per omnes gradus tortura tot

confessie ende bekentnisse van hunne misdaaden en ontdeckinge der complicen [handlangers] gebragt te worden'. Om een bekentenis en de namen van (vermeende) medeplichtigen te verkrijgen zal, na de 'territie', steeds pijnlijker gefolterd worden.

Twee dagen later (15 juli) krijgen de schepenen het verzoek om Pieter Keijser over 'nog nadere articulen van confrontatie' te verhoren en met Servaes Luijten te confronteren. Met het verzoek wordt ingestemd en de volgende dag 'bekent en avoueert' Pieter Keijser, 'de feijten sonder eenige de minste heesitatie'. De aanklager is dus geslaagd in zijn opzet om een bekentenis te verkrijgen. Maar daarmee is Keijser nog niet van verder verhoor verlost, want de aanklager vraagt, omdat door de bekentenis 'het constant is [vast staat] dat deselve mede is gehorende tot de bende van gauwdieven', hem nogmaals aan de tand te voelen om zijn verklaring en wat hij verder nog over de omstandigheden van de diefstallen te melden heeft schriftelijk vast leggen.¹⁸

Op 21 juli worden Arnold Rachels en Martin van Aubel gearresteerd, 'inwoonders van Geul en medeplichtig aen verscheijde diefstallen, huijsbraeken etc soo als breders consteert uijt de personele responsiven van de gedetineerden Pieter Pieters, Servaes Luijten en Pieter Keijser'. Blijkbaar hebben de laatste drie de namen van Arnold Rachels en Martin van Aubel genoemd. Op grond hiervan worden zij van medeplichtigheid verdacht. Rachels en Van Aubel mogen worden verhoord. Uit de stukken valt niet op te maken of Pieters, Luijten en Keijser uit eigen beweging met de namen van Rachels en Van Aubel op de proppen zijn gekomen of dat die door de aanklager of de beul zijn ingefluisterd. Dat was niet toegestaan, maar uit verklaringen van ontsnapte gevangenen uit andere plaatsen weten we dat dit wel gebeurde.¹⁹

De vijf verdachten worden op 30 juli met elkaar geconfronteerd. Luijten, Pieters en Keijser beschuldigen Rachels van medeplichtigheid, maar die blijft de 'feiten' ontkennen, waardoor er volgens de aanklager niets anders overblijft dan hem door pijniging tot een bekentenis te brengen. Dat is gerechtvaardigd, temeer daar Rachels zeer verdacht is en zelfs heeft opgebiecht (ooit) aardappelen te hebben gestolen.²⁰

2. 'Vorstellung der Execution von der grossen Räuber Bande, welche aus 1000 und 30 Personen bestanden' (circa 1775). Op de achtergrond de Leonardskapel van 's-Hertogenrade, alwaar de bokkenrijders een verbond met de duivel zouden zijn aangegaan. Ook de St.-Rosakapel op de Kollenberg bij Sittard en de Leenderkapel bij Schaesberg waren plekken waar, naar werd beweerd, een pact met Satan gesloten werd. Bokkenrijders die ter dood waren veroordeeld, wachtte de strop. Degenen die als leiders van de vermeende bendes werden beschouwd, werden geradbraakt en onthoofd.²² [RHCL, Prentencollectie RAL, cat. nr. 737]

Op 21 augustus wordt Martin van Aubel nogmaals verhoord en geconfronteerd met zijn vier medegedetineerden (Luijten, Keijser, Pieters en Rachels), die 'sonder eenige de minste heesitatie hebben staande gehouden' dat hij medeplichtig is 'aan verscheijde ne diefstallen en hujsbraaken en oversulx mede tot die grouwsame bende is gehorende ende sig met die soo genaamde eed sodanig heeft verbonden van alles te ontkennen en te negeren soo als UEd Erentfeste [achtbare heren schepenen] bij ondervindinge weten wat kragt en uijtwerkinge gemelde eed ofte verbondt op het gemoed van sodanige booswigten heeft.' Van Aubel wordt er dus van beschuldigd lid te zijn van de bende. Door een verbond met de duivel beschikt hij over de kracht te blijven ontkennen. De aanklager meldt verder dat hij gezocht heeft naar verder belastend materiaal 'waardoor het decreet tot de torture gemakkelijk soude kunnen gemaakt worden'. Hij heeft niets kunnen vinden ('niet tegenstaande alle recherches daer inne niet kunnen reusseren'), maar dat is geen reden de verdachte niet aan een pijnlijk verhoor te onderwerpen. De aanklager

ziet zich juist 'genoodsaakt met desselfs procedure tegens den gedetineerde voor te vaaren en er geen ander middel overig is om den gedetineerde tot bekentnisse te brengen dan de torture'. Na het mondeling advies van twee onpartijdige rechtsgeleerden te hebben ingewonnen, wordt met het verzoek tot 'scherpere examinatie' ingestemd. Wat de duivelseed betreft, in de reeks processen verklaren de verdachten meestal dat die in de Rosakapel op de Kollenberg bij Sittard of in de Leenderkapel bij Schaesberg werd afgelegd [vgl. afb. 2].²¹

Vier dagen later (25 augustus) meldt de aanklager dat Martin van Aubel 'naervoorgaende territie op de pijnbanck is worden gebroght, en aen hem geapliceert sijnde geweest de duijn en scheenschrouwen egter halsterrigh is blijven ontkennen van bij eenige diefstal te hebben geassisteert, ofte tot de fameuse bende gauwdieven behoort'. Wel had hij toegegeven jaren geleden door Pieter Keijser te zijn meegenomen om in gezelschap van Servaes Luijten en Pieter Pieters naar Schimmert te gaan 'om quasi [zogenaamd] een vrou-

we te haelen, dat [hij] aldaer op schiltwaght gestelt soude geweest zijn, dat [hij] niet wiste wat voorschreeve complices aldaer souden gedaen hebben, en dat sulx voorgevallen soude wesen doe [toen] [hij] maer omtrent de twaelf jaeren oud was.' Van Aubel was ten tijde van het verhoor rond de dertig jaar; de inbraak in kwestie, bij 'Campo achter Schimmert', had zo'n zeventien jaar eerder plaatsgevonden.²³ Voor de aanklager was deze bekentenis voldoende bewijs dat Van Aubel 'met hun mede geweest is en tot hun complot mede is gehorende'. Zijn verzoek tot 'verdere voortganck van de gedecreteerde torture tot ontdeckinge van de waerheid' wordt ingewilligd.

Op 4 oktober worden de vonnissen over de vijf arrestanten geveld (zie kader). Vier dagen later worden ze achter de Hussenberg, op de grens met de heerlijkheid Elsloo, opgeknoot [afb. 6].²⁴ Volgens de overlevering heeft een zoon van Arnold Rachels 's nachts het lichaam van zijn vader van de galg gehaald en op een akker aan de 'Geve-rikerrein' [op de grens met Geverik] begraven.²⁵

Op 4 oktober 1773 worden Martin van Aubel, Servaes Luijten, Pieter Keijser, Pieter Pieters en Arnold Rachels tot de strop veroordeeld. Als voorbeeld een extract uit het vonnis tegen Pieter Keijser, ‘oud in de dertigh jaeren geboortigh van Geul gedetineerde en beklaagde’:

‘Op alles geleth, signanter [in het bijzonder] op de eijge confessie van den beklaagde buiten pijn en banden van ijser gedaan [een onder tortuur afgelegde bekentenis moest door de verdachte ongeboeid en buiten foltering worden bevestigd; het herroepen van een eerder afgelegde bekentenis (ook al was die door foltering verkregen) betekende evenwel doorgaans een nieuw verhoor onder tortuur] uijt dewelke is komen te consteeren, dat hij beklaagde geassocieert met een groote bende booswigthen en naghtdieven sikh aen verscheijde huijsbraeken, en geweldige diefstallen heeft schuldigh gemaakt, ende geassisteert, gelijk mede dat hij beklaagde present is geweest bij het doen van den eed en duijvelcontract in eene capelle leggende in een bosje op eenen bergh, sijnde gemelten eed volgens bekentenisse van den beklaagde van den volgenden inhoud: eerstelijck dat die geene dewelke voorseijden eed presteerden God moesten affsweeren, en den duijvel toesweeren, sikh tot alle quaad soe van steelen moorden als branden overgeeven; dat neerstig ter kerke onder schijn van Godsvrught moesten komen [om voor de buitenwacht de schijn op te houden vrome kerkgangers te zijn]; dat niemant van hunne complices moghten beklappen [verraden]; dat in handen van justitie gerakende, en door de pijn van torture genoodsaakt wordende om de geperpetreerde euvel daden te bekennen en de complices te noemen, sij alsdan ter plaetse van de executie gebrocht wordende alles moesten herroepen; verders heeft hij beklaagde bekend, dat des anderendaaghs nae dat hij het doen van den bovengemelden eed geassisteert hadde, met verscheijde sijner complices gegaen is nae den kant van Heerle, alwaer in een huijs hem beklaagde bij naeme onbekent, sijne complices ingebrooken alle draagh en vintbaere goederen gerooft hebben, bij welken diefstal hij gedetineerde op schiltwaght gestaen heeft; alsmede heeft den beklaagde bekend plighdigh te sijn aen den diefstal, en huijsbraak begaen in den jaere 1756 ten huijse van Walraven in de Maasbant²⁶ alwaer hij gedetineerde ten tijde den diefstal geexecuteert wierde, nae den kant van Steijn op schiltwaght gestaen heeft.’

Verder bekende Pieter Keijser deel te hebben genomen aan inbraken bij Martinus Schrooders Aen de Handt (bij Kerkrade)²⁷, bij Henricus Ritsen te Wijnandsrade²⁸, tot Havert (achter Sittard) bij de juffrouwen [weduwe] Steijntjens²⁹, tot Schinnen bij eenen tapper [herbergier], ten huijse van Campo aghter Schimmert.³⁰ ... Alle hetwelke sijnde feijten en euvel daden ten hoogsten straffbaer, en in een land in hetwelke goede justitie en politie vigeert niet kunnen off mogen worden getolereert maer andere ten voorbeelde behoren worden tegengegaen en gestrafft;

soo is het dat scheepenen der Heerlijkheid Geull, Lande van Valkenborgh partagie van haer Hoogh Mogende, in naeme en vanwegens haer Hoogh Mogende de Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden ter manisse [op vordering] van de Heer Eerst Presideerende [de schout] met assumtie [toevoeging] van een onpartijdigh reghtsgeleerde (A.G. Pillera) reght doende, condemnneeren den gedetineerden en beklaagden omgebrocht te worden ter plaetse daer men gewoon is binnen dese heerlijkheid crimineele justitie te doen, en aldaer aen den scherpgheter overgeleevert sijnde, door den selven met de koorde te worden gestrafft [opgehangen³¹] dat er de dood nae volgt, en dat vervolgens desselfs dode lighaem in een keten geklonken aen de galge sal blijven hangen, met condemnatie van den beklaagden in de kosten en misen [lasten] van justitie ter onser taxatie en moderatie [door ons in te schatten en eventueel te matigen], naer afftreck van welke, sijne verdere goederen sullen wesen geconfisqueert. Dese sententie is op den 8 oktober 1773 nae voorgaende klockengeluy gepronuntieert binnen de heerlijkheid Geul des voormiddags voor de brugge van het casteel aldaer, aen den dorpwegh; waernae deselve immmediaat is worden ten uitvoer gebrocht op de limieten [grens] deser heerlijkheid op den bergh nae de kant van Elsloo (de Hussenberg) ten overstaen van den heer crimineelen officier, en gerechte deser heerlijkheid.’

3. Slotregel van het vonnis tegen Pieter Keijser. Na het uitspreken van het vonnis brak de schout een wit stokje.³² Vgl. afb. 4, 5 en 6. [RHCL, LVO inv. nr. 5722]

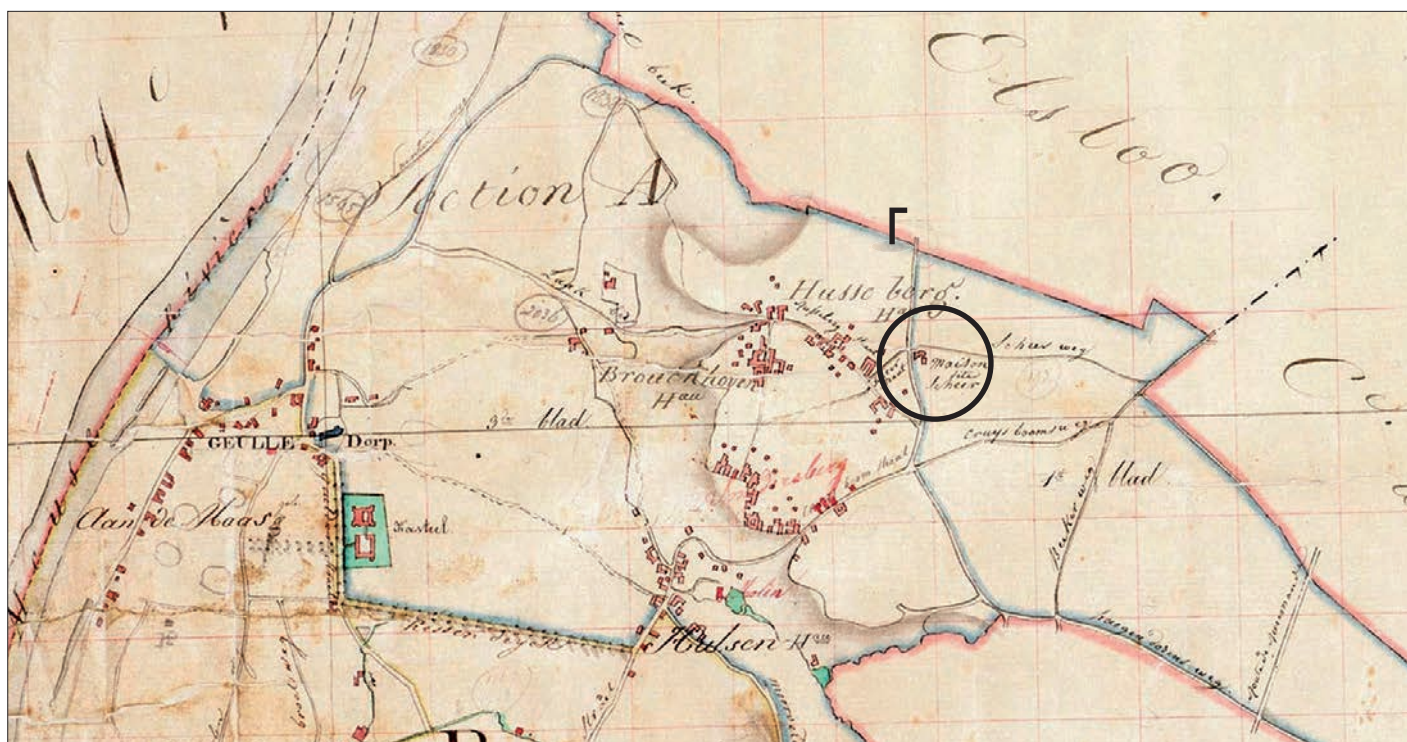
Op het bezit van Pieter Keijser wordt beslag gelegd. Zijn grond, ‘twee groote roeden ackerlands gelegen onder Geull aghter Husschenberg’ en ‘akkerland gelegen in Moervelt onder Ulestraten in den kamp in sijne heggen’ wordt op 19 april 1775 openbaar verkocht.

De vijf veroordeelden worden van vrijwel dezelfde vergripen beschuldigd, wat niet verwondert als ze tot dezelfde bende (zouden) behoren. Wat verder opvalt, is dat ze voornamelijk bekennen bij de diverse misdaden, waarvan enkele meer dan vijftien jaar geleden zijn gepleegd, op de uitkijk te hebben gestaan.³⁴ Net als Pieter Keijser beperkt Martin van Aubel (ca. 30 jaar) zijn bekentenis hier toe. Arnold Rachels (ca. 60 jaar), Pieter Pieters (ca. 42 jaar) en Servaes Luijten (in de zestig) bekennen te hebben ingebroken. Pieters biecht een diefstal op van 'hondert Rijxdaalders contant gelt, begaen ten huijse van een Jode wonende tot Elsloo' en verder een inbraak bij 'Boerjan alias Jan Bours tot Geull, alwaer hij des naghts door eene aghterdeure van den stal in huijs gekomen sijnde, gestolen heeft, een stuck speck, twee schencken, benevens eenige hemden, en omtrent acht schellingen aen gelt'.³⁵ Servaes Luijten bekent zeventien jaar eerder te hebben ingebroken bij Walraven in de Maasband, 'met sijne complicen de deure met ijzere instrumenten en axen hebben opengebrooken, en in huijs gekomen sijnde, de menschen op eene jammerlijke wijze mishandelt, geknevelt, gebonden, en in den kelder gesmeten, waernae alles wat aldaer gevonden hebben, gestolen en medegenomen hebben'.³⁶ Ook Arnold Rachels erkent betrokkenheid bij meerdere inbraken.

4. Kasteel Geulle gezien vanuit het westen, zoals getekend door Philippe van Gulpen (1792-1862). Het herenhuis en de achterste vleugel van het economiegebouw (niet te zien op de tekening; vgl. afb. 5) zijn in de jaren 1845-'48 afgebroken. Het vonnis tegen de veroordeelden uit Geulle werd op de dag van de executie uitgesproken 'voor de brugge van het casteel aldaer, aen den dorpwegh' (zie afb. 3). Het vonnis tegen Hendrik Ghijsen werd uitgesproken 'onder de poorte van het casteel'. [RHCL, Collectie LGOG, cat. nr. 1213. Foto: Max Wijnen.]

5. Uitsnede van het kadastrale 'verzamelplan' van Geulle, (vermoedelijk) rond 1815. Nadat het vonnis bij het kasteel (vgl. afb. 4) was uitgesproken (vgl. afb. 3), werd de veroordeelde naar de galg [Γ] gebracht (vgl. afb. 6). Hoe dat precies ging (te voet, op een kar?) en welke route werd gevolgd, is niet bekend. Het is goed mogelijk dat sommigen op hun laatste gang langs hun woning voorbijkwamen of zelfs zicht hadden op hun huis toen de strop werd aangetrokken. In de cirkel het Scheerhuis (vgl. afb. 7). [RHCL]

6. Hier in de buurt, 'op de limieten [grens] deser heerlijkheid Geulle op den bergh nae de kant van Elsloo', werden de veroordeelden opgehangen.³³ Foto: Frank Hovens (2013)

7. Het Scheerhuis⁴⁵ [vgl. afb. 5]. Op een steenworp afstand werd in 1774 de eigenaar-bewoner Leendert Heuts opgehangen. Foto: Frank Hovens (2016)

De geconfisqueerde goederen van Luijten, Pieters en Rachels worden openbaar geveild. Bij Servaes Luijten ging het onder meer om een '*huijs en hoff genaemt den Kruijsboom*', bij Pieter Pieters om een '*huijs en hoff gelegen tot Husschenberg*' en '*eene weiide met een nieuw gebouw daerop*'. Van Arnold Rachels werden verkocht '*huijs en hoff gelegen aen den Kruijsboom*'.³⁷ De bezittingen, die soms door de echtgenote of een van de kinderen van de veroordeelde werden teruggekocht, geven

trouwens niet de indruk dat het om berooide verschoppelingen ging die door armoede gedreven het roverspad waren opgegaan, een beeld dat vaak van de bokkenrijders wordt geschetst.³⁸

1774: nieuwe vervolgingen

Kwam er met de executie van de 'vijf van Geulle' een einde aan de vervolging door justitie? Geenzins. In januari 1774 wordt de aanhouding bevolen van Pieter Janssen, Leendert Heuts, en Willem Franken. Zij waren door een

aantal arrestanten uit Elsloo aangewezen '*tot de fameuse bende gehorende*'. Een week later zitten de laatste twee opgesloten in het Dinghuis te Maastricht. De vrouw van Leonard Heuts wordt gesommeerd '*de verdonkerde en verasporteerde [weggevoerde] goederen immediaan [onmiddellijk] wederom ten voorschijn te doen brengen*'. Opdat de '*poursuit [vervolging] en uitroeyinge van dat godloos vloekgespan met allen vlyt en yver voor[t]geset en gepousseert [bevorderd] wierden*', hadden de Staten-Generaal besloten om, bij uitzondering, af te zien van hun recht zich de bezittingen van de ter dood veroordeelden toe te eigenen, maar de opbrengst van de geconfisqueerde en geveilde goederen aan te wenden om de gerechtskosten te dekken. Mocht die opbrengst ontoereikend blijken, dan zouden de inwoners van Staats Overmaas een extra belasting opgelegd krijgen.³⁹ Afgezien van de beschuldigingen vindt de aanklager niets dat Heuts en Franken ten laste kan worden gelegd, en daarom wordt overgegaan tot foltering. Deze aanpak was immers ook in andere plaatsen noodzakelijk gebleken om een bekentenis te verkrijgen. Het kwaad moet worden bestraft en uitgeroed.⁴⁰

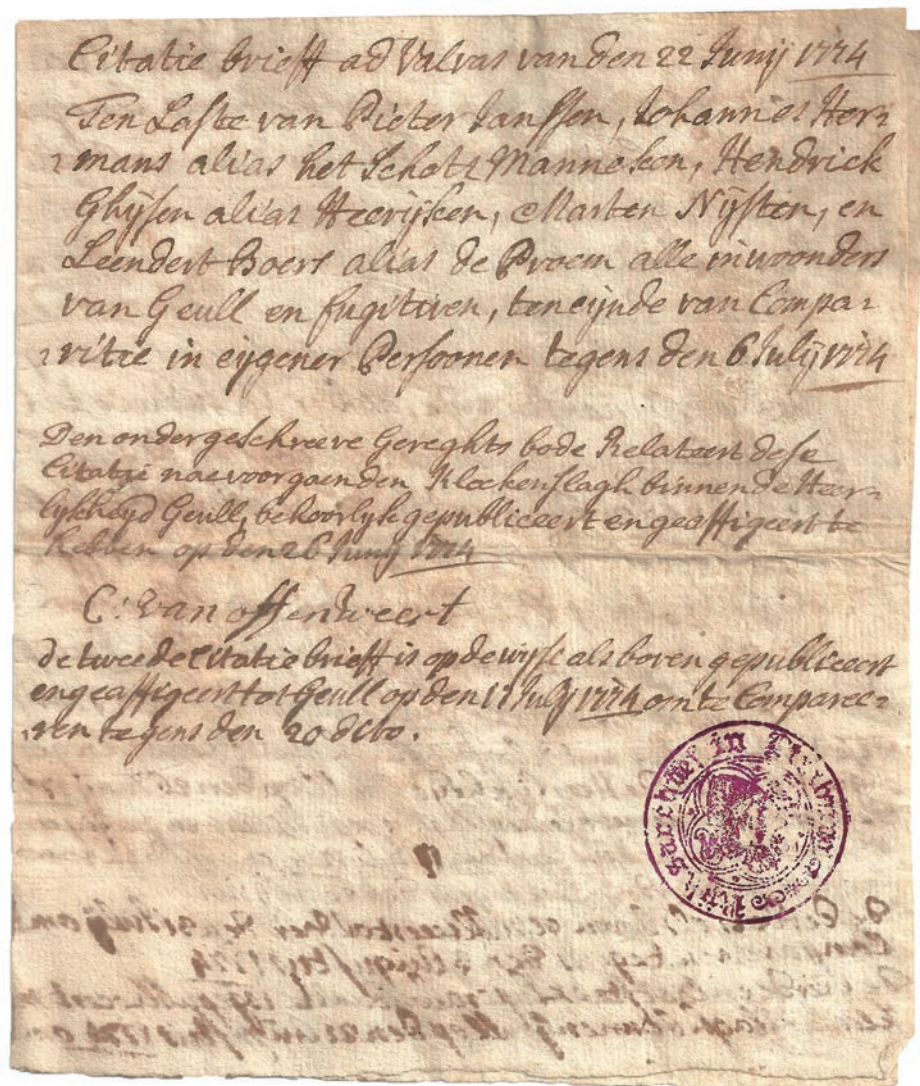
Op 19 maart doet de aanklager '*verhael hoe dat uijt de bekentenisse van Leendert Huijts en Willem Franken* (blijkbaar heeft de tortuur opnieuw haar nut bewezen) *is consteerende, dat onder de bende gaeuwdieven mede sijn gehorende Pieter Janssen, Joannes Hermans alias het Schotsmanneken, Hendrik Ghijsen alias Heriken, Marten Nijsten, en Leendert Boers alias de Proem*'. En omdat '*de euveldden waarvan gemelte personen sijn worden betight niet ongestraftt kunnen blijven*' dient de aanklager een verzoek in tot arrestatie. De schepenen gaan akkoord. De sneeuwbal van beschuldigingen rolt voort en wordt groter en groter.⁴¹ Willem Franken (56 jaar, geboortig van Opoeteren en woonachtig in Broekhoven⁴²), en Leendert Heuts (circa 40 jaar; geboren in Schinveld en wonende in het nog bestaande Scheerhuis op de Hussenberg [afb. 7]⁴³), worden op 23 maart 1774 'aan het Eikske' ter dood gebracht. Opmerkelijk is nog dat Franken volgens het vonnis had verklaard de duivelseed in de '*capelle op Schaats-*

bergh' niet goed te hebben kunnen verstaan, omdat hij 'terzijde de capelle van buijten aghter de deure' had moeten staan 'door de meenigte die aldaar sigh bevonden'. Deze verklaring past in het beeld dat justitie had van het bestaan van een grote bende.⁴⁴

De andere beschuldigten uit Geulle nemen de benen of duiken onder.⁴⁶ Tot viermaal toe worden zij middels een aanplakbiljet gesommeerd voor de rechters te verschijnen [afb. 8]. Zij komen niet opdagen; voor justitie het bewijs dat ze lid zijn van 'de fameuse bende naghtdieven in desen lande ontdeckt, dewijl zij beklaghten door desselfs voortvlughtigheid en non comparitie [niet-verschijnen] de feijten tacetelijk [stilzwijgend] hebben geavoueert [bekend], en vervolgens gehouden moeten worden aen deselve schuldigh te wesen'. Hendrik Ghijsen alias Heriken wordt gegrepen. Over hem wordt op 9 november 1774 het doodvonnis geveld. Zes dagen later wordt de straf voltrokken. De nog voortvluchtigen worden 'voor altoos uijt dese heerlijkheid' en uit alle andere gebieden onder gezag van de Staten-Generaal verbannen.⁴⁷

Onteigening

De bezittingen van de voortvluchtigen worden geconfisqueerd en per opbod verkocht, zoals dat ook met het eigendom van de ter dood veroordeelden gebeurd was. Bij Marten Nijsten ging het onder meer om 'den bouw van het huijs sonder den gront waarop het selve getimmerd is gelegen op den Snijdersbergh'. Voor 80 gulden komt het pand in handen van 'den heer proclamant' [i.c. de schout]. Het blijkt echter voor de helft bezit te zijn van Nijstens echtgenote Elisabeth Pijpers. Zij mag het huis behouden op voorwaarde dat ze 40 gulden (de waarde van het deel van haar man) betaalt. Had de echtgenote geen eigen bezit, dan bleef zij met de eventuele kinderen berooid achter. Wat voor consequenties een veroordeling voor de nabestaanden en daaropvolgende generaties heeft gehad, is een vraag die nader onderzoek verdient.⁴⁸ Een notitie in de eerder genoemde 'criminele rol' uit december 1777 wijst in de richting van marginalisering. Er staat opgetekend dat 'Gaspar Jonkhoud wonende op den Blomenberg onder Geul met de weduwe Merten van

8. Middels een biljet dat door bode Christiaan van Offenweert aan de kerkdeur was bevestigd, werden 'Pieter Janssen, Johannes Hermans alias het Schotsmanneken, Hendrick Ghijsen alias Heerijcken, Marten Nijsten en Leendert Boers alias de Proem', allen inwoners van Geulle en voortvluchtig, opgeroepen voor het gerecht te verschijnen. Omdat ze 6 juli niet opdaagden, werd de oproep herhaald. [RHCL, LVO inv.nr. 5725]

Aubel seedert eenen reck van tijd in openbaere boelschap leeft [ongetrouwd, dus in zonde, samenleeft], met dat gevolg dat de laestgenoemde reeds vier a vijf maenden swanger is gaende', waarop 'den heer exponent [i.c. de schout] voornemens is daerontrent actie te entameeren'. Op 28 december zijn Caspar Jonkhout en Lucia Lamber-schop, de uit Beek afkomstige weduwe van Martin van Aubel, getrouwd. Daarmee bleef de ouders en het kind een al te nadrukkelijke positie van *outcast* bespaard. Overigens is in 1778 geen kind uit het huwelijk in het doopregister geregistreerd. Misschien was de zwangerschap niet meer dan een gerucht of is het kind dood geboren. Met de executie van Hendrik Ghijsen

en de verbanning van de voortvluchtige verdachten op 15 november 1774 komt er nog geen einde aan de vervolging. Op 27 februari 1775 krijgen de schepe-nen een verzoek om Pieter Vlecken, geboortig van Walem en wonende te Waterval, te mogen arresteren. Hij wordt gevangengenomen en geconfron-teerd met de gedetineerden die hem hebben beschuldigd. Vlecken bekend, zonder tussenkomst van de pijnbank (maar bij de confrontatie heeft hij ongetwijfeld gezien hoe zijn 'aangevers' eruitzagen; en het was alleszins bekend hoe verschrikkelijk de foltering was). De aanklager is met Vlecken's bekente-nis evenwel niet tevreden, want uit de 'responsiven van verscheidene compli-cen' zou blijken dat hij aan veel meer

diefstallen had deelgenomen, *‘alle dewelke hij is verswijgende’*. Bovendien moest hij als lid van de duivelsbende wel aan meer diefstallen hebben deelgenomen en ook meer namen kunnen noemen.⁴⁹ De aanklager wil Vlecken daarom, ondanks zijn bekentenis, aan een *‘scherper examen of torture’* onderwerpen, *‘daer nogtans hij gedetineerde soo lange jaren onder de bende geweest sijnde en als schoenlapper overal gaende seer veele complices moet kennen voornamentlijk, die geene tot Waterval, Meerssen ofte in den omstreek van dien sig zijn bevindende, aen de ontdekkinge van dewelke seer veel geleegeen is’*. Hier maken de schepenen een pas op de plaats. Ze dragen de aanklager op zich eerst bij het gerecht van Valkenburg en elders te informeren of er al namen van verdachten bekend zijn.⁵⁰ De schepenen vrezen vermoedelijk dat Vlecken door de foltering willekeurige namen gaat noemen. Ook moet de aanklager *‘actis maken’* van de *‘corpora delictorum wegens de diefstallen tot Rhaer en van de drie gestolene peerden door den gedetineerden bekend en opgegeven’*. De aanklager geeft aan dat hij niet in staat is om een dergelijk verslag op basis van getuigenverklaringen te maken.⁵¹ Het is in zijn ogen echter bijzaak dat er geen concreet bewijs gevonden kan worden van Vlecken's betrokkenheid bij de bewuste diefstal (die niet heeft plaatsgevonden); hij heeft immers andere, nog zwaardere misdrijven bekend.⁵² Het gaat er volgens hem niet alleen om dat Vlecken wordt gestraft, maar vooral dat zijn handlangers worden opgespoord.⁵³ Het is daarom zaak om Vlecken, een *‘booswicht, dewelke traght in allen deele desselfs sogenaemden eed [verbond met de duivel] naer te komen [na te komen]’*, verder aan de tand te voelen. Hierop besluiten de schepenen schriftelijk advies in te winnen bij twee onpartijdige rechtsgeleerden. Voor zover bekend, heeft de aanklager zijn zin niet gekregen en is Pieter Vlecken de foltering bespaard gebleven. Hij wordt op 3 mei 1775 *‘op de Camperse Heijde’* (op de grens met Schimmert) ter dood gebracht. Op zijn bezit wordt beslag gelegd, waaronder *‘een huijs met koolhoff geleegeen te Waterval’*.⁵⁴

Hierna blijft het geruime tijd stil rond de *‘bende naghtdieven’*. In het Oostenrijkse deel van het Land van 's-Hertogenrade zette het centrale gezag in Brussel (halfslachtig) de rem op de excessieve rechtsvervolging door de lokale schepenbanken.⁵⁵ In Staats-Overmaas lijkt de aanstelling in september 1773 van de reeds genoemde Adriaan Louis Pélerin tot luitenant-voogd te hebben geleid tot een zorgvuldigere procesgang, meer in het bijzonder tot het terugdringen van de tortuur. Voorheen zagen de Staten-Generaal slechts heil in een meedogenloze vervolging.⁵⁶ In 1781 dreigt het weer mis te gaan. Dan begaat de verbannen Pieter Janssen de fout na enkele jaren zijn gezicht weer te laten zien. Hij wordt in Houthem gearresteerd en voor verhoor naar Maastricht gebracht. De openbaar aanklager dient een verzoek in tot *‘scherpere examinatie’*. De schepenen van Geulle willen nu meer bewijzen zien eer ze aan dit verzoek gevolg geven. De aanklager weet hen niet te overtuigen. In feite trekken de schepenen hun eerdere vonnis (van 9 november 1774) in twijfel, toen het niet verschijnen van de verdachte voldoende grond was hem als bendelid tot ballingschap te veroordelen. Het is niet bekend of Pieter Janssen in 1781 voor het overtreden van dit vonnis is veroordeeld.⁵⁷ Is de straf misschien opgeheven? Het is interessant om na te gaan wat er verder van hem geworden is. Is hij teruggekeerd naar Geulle en heeft hij daar weer een bestaan opgebouwd, of is hij naar elders vertrokken? Zijn verdere levensloop kan iets vertellen over hoe, op de langere termijn, een samenleving omging met mensen die door een veroordeling waren getekend.

Verblind

De Limburgse geschiedenis kent tal van zwarte episoden; die over de bokkenrijders mogen we als een van de meest beklemmende beschouwen. Zelden was de rechtspraak zo krom. In hun waarheidsvinding raakten de rechters geheel verblind. De schuld van een verdachte stond bij voorbaat vast. Om een *‘eigen confessie’* af te dwingen en de namen van zoveel mogelijk *‘complices’* te verkrijgen, werd de beschuldigde zo lang aan een pijnlijk verhoor onderworpen tot hij verklaarde wat de rechters wilden horen.

Dergelijk vervolgingsbeleid associëren we vaak met de *‘barbaarse, donkere Middeleeuwen’*, maar het is juist in de Vroegmoderne Tijd, wanneer de *‘onttovering’* van de wereld zich aandient en de ratio de geest heet te verlichten, dat gedachtespinsels over heksen en bokkenrijders het gezond verstand verduisteren. Het optimistische idee van een humanitaire revolutie in het West-Europa van de achttiende eeuw, zoals Steven Pinker dat formuleert, behoeft enige nuancering.⁵⁸ En komen vandaag de dag geen justitiële dwalingen voor? Op een gegeven moment lijkt er een tunnelvisie bij rechters te ontstaan, die een kritische blik op het eigen functioneren in de weg staat. Het is een menselijk tekort van alle tijden, zo lijkt het. Dit moge zo zijn, het ontslaat ons niet van de plicht om te zoeken naar de diepere oorzaken van het agressieve optreden van justitie in achttiende-eeuws Overmaas. Wat niet onvermeld mag blijven, is een rapport dat de advocaat-fiscaal van de Staatse Raad van Brabant en Landen van Overmaze Johannes Fredericus van Steelant opstelde na een bezoek in de zomer van 1772 aan de Staatse partages. Hij constateerde dat het bijzonder slecht gesteld was met de rechtspraak, met name in het Land van Valkenburg. Hij hekelde onder andere de *‘slapheid der regteren’* en was van mening dat de waakzaamheid *‘in crimineele zaken’* te wensen overliet en er te weinig onderzoek gedaan werd en onvoldoende geprocedeerd. De Landen dreigden een schuilplaats voor misdadigers te worden.⁵⁹ Je kunt je afvragen of de vervolging in het Land van Valkenburg in zekere zin niet een antwoord was op deze kritiek. Van belang is ook dat Van Steelant de lokale rechters adviseerde wanneer zij twijfelden over het nemen van vervolgstappen. Hij kende geen mededogen: de beschuldigten moesten *‘naar den eysch der wetten gestraft en uitgeroeyt worden’*. Het verlenen van enige gratie was uit den boze.⁶⁰ Als van hogerhand vervolging wordt gestimuleerd, dreigt de verantwoordelijkheid voor het eigen handelen dan niet uit het oog te worden verloren? Wordt het geweten dan niet gesust? Er kan zelfs een sfeer ontstaan van *‘het zo goed mogelijk willen doen’*, een drang om de meester naar de ogen te kijken.⁶¹ Maar kan overijverig gedrag van de schepenen de rechterlijke

dwaling afdoende verklaren? Speelden niet ook andere factoren een rol? Een omstandigheid waarop in de literatuur over de bokkenrijders gewezen wordt, is de groei van een sociaaleconomische en culturele kloof op het Zuid-Limburgse platteland in de loop van de achttiende eeuw. Van de algehele economische vooruitgang zouden grote boeren (eigenaren en pachters) veel meer hebben geprofiteerd dan de keuterboertjes. Zij hadden net genoeg grond om van te leven. Wanneer bij een overvloedige oogst producten op de markt verkocht konden worden, was de prijs ervan meestal laag, omdat ook anderen goed hadden geboerd en het aanbod ruim was. En hoge graanprijzen bij een slechte oogst zorgden nauwelijks voor compensatie omdat er geen overschot was om op de markt te brengen. Er was dus nauwelijks ruimte om geld opzij te leggen en reserves op te bouwen.⁶² Het verwerven van meer grond was praktisch onmogelijk. Daartegenover stond een toename van de gemiddelde gezinsomvang (dalend sterftecijfer naast een weinig veranderlijk geboortecijfer). Dit maakte het leven zwaar en precair. Reeds een kleine verslechtering van de bestaansgrond kan dan fataal uitpakken. Een reeks misoogsten, veeziekten of de achteruitgang van de plattelandsnijverheid konden boerengezinnen tot de bedelstaf brengen. Tussen 1770 en 1773 schijnt met name in de omgeving van Kerkrade de misère te hebben geleid tot diefstallen en landloperij. Meer nog dan keuterboeren zouden ambachtslieden en kleine handelaren de nadelen van hoge graanprijzen hebben ondervonden, omdat zij geen mogelijkheid hadden een reservevoorraad graan op te bouwen en er juist in dure tijden weinig vraag was naar hun producten. Of groeiende sociale ellende inderdaad heeft geleid tot toenemende criminaliteit is een vraag die alleen door gedegen onderzoek op microniveau kan worden beantwoord. Zonder bestudering van concrete individuele gevallen ligt het gevaar van 'hineininterpretieren' op de loer. En dan nog: een mogelijk verharde strijd om het bestaan is één kant van de zaak, hoe dit tot een repressievere justitie heeft geleid, is een andere. Bij de gevestigde orde, die door zijn welvaartsgroei ook in cultureel en emotioneel opzicht van de groeiende maat-

schappelijke onderlaag vervreemde, zou – zo wordt verondersteld – angst voor aantasting van het persoonlijk bezit en voor een groeiende sociale onrust hebben geleid tot een overspannen reactie.⁶³ Maar blijkbaar waren niet alle schepenbanken in zo'n mate door deze angst bevangen dat ze tot vervolging overgingen. De enorme gerechtelijke repressie heeft zich gedurende de drie 'golven' van vervolging *niet overal* in de omgeving gemanifesteerd.⁶⁴ We zagen al dat in Staats-Valkenburg alleen in de jaren zeventig tegen de (vermeende) bende is geprocedeerd. In de Rijksterritoria (Gronsveld, Wittem, Wijlre, etc.) en het Land van Gulik is het nooit tot vervolging gekomen. In elk geval voor het Gulikse kan dit niet worden losgezien van de hier heersende rechtspraktijk dat iemand niet mocht worden verhoord enkel op grond van een verklaring van een verdachte op de pijnbank. Er moest aanvullend bewijs zijn. In de Landen van Overmaas daarentegen was een tortuurverklaring voldoende om een beschuldigde te arresteren en te vervolgen.⁶⁵ De vrijheid van handelen van een lokale rechtbank plaveide de baan voor een onbarmhartige rechtsvervolging. Als van hogerhand (Raad van Brabant, Raad van State, Staten-Generaal) niet werd ingegrepen of als de vervolging van die zijde zelfs werd aangemoedigd, leek er geen houden aan, dan was er geen plek meer voor mededogen. Als er geen ruimte meer is voor twijfel, wordt waarheidsvinding een gevaarlijke onderneming.⁶⁶ Aan de andere kant zien we in de gevallen van Pieter Vlecken (1775) en Pieter Janssen (1781) dat de schepenen de aanklager dwingen met harde te bewijzen te komen vooraleer de verdachte tot tortuur kan worden gebracht. Wat ook een rol heeft gespeeld, is dat de rechters en ook de hoge overheidsfunctionarissen ervan overtuigd waren dat de vervolgdgen een verbond met de duivel hadden gesloten. In onze oren klinkt 'van God los' onschuldig, maar in de achttiende eeuw was dat een serieuze aantijging. Zo stellen de Staten-Generaal. In een resolutie van 2 november 1773 dat '*het Land van Valkenburg opgevuld is met een meenigte godloose gauwdieven en booswigten, alle behoorende onder eene talryke bende, aan elkander verknogt en ver-*

bonden door middel van eenen gruwelyken eed en abjuratie [afzweren] van de Goddelyke Majesteit'. En duivelsaanbidders verdienen geen compassie.

De vervolging van de bokkenrijders is de laatste decennia onderwerp geweest van gedegen onderzoek, interpretatie en controverse. Over één aspect bestaat inmiddels wel consensus. De vermeende bokkenrijders is enorm onrecht aangedaan.

Noten

- 1 Jos. Habets, 'Ambtelijke brieven en andere bescheiden over de bokkenrijders in het Staatsch Land van Overmaas 1775-1782', in: *PSHAL* 24 (1887), 298-408, h.l. 332. De in 1885 aan het Rijksarchief Limburg [tegenwoordig Regionaal Historisch Centrum Limburg] geschonken 'ambtelijke brieven' van Pélerin (Habets, 298) zijn onvindbaar, of maken in elk geval geen deel uit van de collectie handschriften.
- 2 L. Augustus, 'Sleinada: een onbetrouwbare bron voor de historie van de bokkerijders', in: *Maaslandse Melange. Opstellen over Limburgs verleden, Dr. P.J.H. Ubachs aangeboden bij gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag* [deel 14 in de reeks Werken LGOG] (1990), 96-106; L. Augustus, 'Vervolgingsbeleid en procesvoering tegen de Bokkerijders. Het ontstaan van een waandenkbeeld', in: *PSHAL* 127 (1991), 69-153, h.l. 69-74, 146-147; François van Gehuchten, *Bokkenrijders. De schande van Limburg I. Twee bokkenrijdersprocessen in Overmaas, 1743-1745 en 1750-1752* (2013), 10; Th. D[orren], 'Kantlichtjes op de Bokkerijderslegende', in: *PSHAL* 69 (1933), 395-416, h.l. 395-397; Theo Engelen, 'De Bokkerijders. Banditisme tijdens het Ancien Régime', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 3 (1977), 160-196, h.l. 169-170; C. Palmen, Over de naam 'bokkerijders', in: *Land van Herle* 39 (1989), 49-52; Anton Blok, 'Wie waren de Bokkerijders? Een dupliek', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 5 (1979), 168-200, h.l. 170-171, 193.
- 3 Blok (1979); Anton Blok, *De Bokkerijders. Roversbenden en geheime genootschappen in de Landen van Overmaas (1730-1774)* (1991); Engelen (1977); Theo Engelen, 'De Bokkerijders. Banditisme tijdens het Ancien Régime II. Een repliek', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 5 (1979a), 160-167; Engelen, Theo, 'De Bokkerijders. Banditisme tijdens het Ancien Régime III. Een tripliek', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 5 (1979b), 313-320; Jansen, J., *Bokkerijdersprocessen: Grootste gerechtelijke misgreep*

- uit Limburgse geschiedenis, in: *Limburg Vandaag* 6 (1974), nr. 9, 17-21; nr. 10, 17-21; J.C.G.M. Jansen, 'Relaties tussen stad en platteland rond Maastricht in de 18e en in het begin van de 19e eeuw. Een terreinverkenning', in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 38 (1975), 73-94, i.h.b. 84-88; Habets, 299-302. Voor een kritisch oordeel zie L. Augustus, 'Hebben de bokkerijders wel bestaan?', in: *Het land van Herle* 35 (1985), 14-22, 36-44, 67-74; L. Augustus, 'Het onuitputtelijke thema "bokkerijders"', in: *De Maasgouw* 105 (1986), 44-48; Augustus (1991), 69-76; Van Gehuchten (2013), 10-11, 27.
- 4 Blok (1979); Blok (1991). Engelen (1977) zet vraagtekens bij de tortuur, maar hij twijfelt niet aan het bestaan van bendes. Sterker, hij beredeneert, leunend op het concept 'social bandits' van E.J. Hobsbawm, waarom er wel bendes moesten bestaan; zie ook Engelen (1979a); Engelen (1979b); vgl. Jansen (1974); Jansen (1975), i.h.b. 84-88; Blok (1979), 179-180. Jansen kwalificeert de vervolging van de bokkenrijders als de grootste gerechtelijke misgreep uit de Limburgse geschiedenis. Er moeten z.i. onschuldige slachtoffers zijn gevallen. Niettemin omschrijft hij de bokkenrijders als een omvangrijke groep criminelen. Blok (1979), 191, doet de kritiek van Engelen [en Jansen] op de rechtsgang af als een '20ste-eeuws waardeoordeel dat het onderzoek in de weg staat'. In zijn ogen zijn er geen of amper onschuldigen veroordeeld. De tortuur werd zorgvuldig toegepast. Hij zet zich ook af tegen Dorren, die al in 1933 zich afvroeg 'of de eigenlijke bende niet in den schepenstoel zat!' (p. 401).
 - 5 Augustus (1991); François van Gehuchten, *Bokkenrijders. Late heksenprocessen in Limburg. Het proces van vier bokkenrijdersgroepen in Limburg (1773-1795)* (2002); Van Gehuchten (2013); François van Gehuchten, *Bokkenrijders. De schande van Limburg II. De derde en grootste bokkenrijdersvervolging, 1770-1778* (2014). Ook Blok heeft de processtukken bestudeerd. Hij staat in voor de zorgvuldigheid van het juridisch proces (naar de normen van de achttiende eeuw). Het optreden van de overheid / rechters houdt hij niet kritisch tegen het licht. De feiten zoals opgetekend in de procesdossiers, spreken naar zijn opvatting voor zich. Zie ook Th.J. van Rensch, 'Twee onbekende brieven over bokkerijdersprocessen', in: A.M.J.A. Berkvens en Th.J. van Rensch (red.), *Wordt voor recht gehalten. Opstellen ter gelegenheid van vijftig jaar Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis* [Werken LGOG 19] (2005), 262-297, h.l. 261-263.
 - 6 Habets, 299-300, 304, 355, 361.
 - 7 Augustus (1991); Van Gehuchten (2013), 6-7. Blok (1991), 35-36, maakt een andere indeling: 1730-1742; 1749-1750 en 1751-1774; vgl. Blok (1979), 172-178; Engelen (1977), 180-184; Habets, 300-301.
 - 8 Van Gehuchten (2013); Van Gehuchten (2014), 231-254, komt tot een totaal aantal geëxecuteerden (of in de gevangenis gestorvenen) van 348 in de Landen van Overmaas ('Zuid-Limburg') en 124 in het Land van Loon ('Belgisch Limburg'). Vgl. Augustus (1991), 150.
 - 9 De 'derde golf' begon met een drietal inbraken en een overval in het Land van Gulik. Deze vergripen namen een belangrijke plek in bij de vervolging van vermeende bendeleden in het Oostenrijkse deel van het Land van 's-Hertogenrade en het Staatse deel van het Land van Valkenburg. De grafelijk commissaris Joseph Anton Prummer van het rijksgraafschap Gronsveld sprak van een 'böses ungewitter', waarvan hij hoopte dat het niet naar Gronsveld zou trekken. Zonder de rechtsgang in de naburige gebieden te veroordelen, zag hij de processen als een 'menschenfressendes feuer' [Van Rensch, 276-278].
 - 10 RHCL, LVO inv.nrs. 5722-5725, 8165, 8184. In deze bijdrage wordt verder niet naar specifieke inventarisnummers verwezen. Een kort overzicht is te vinden in Blok (1991), 339-341; zie ook Aug. C. Kengen, *Uit Geul's verleden. Wetenswaardigheden van de parochie en de gemeente Geul (Hollandsch-Limburg)* (1926), 318-360; Van Gehuchten (2014), 111-114, 247, 260.
 - 11 Vgl. Augustus (1991), 89.
 - 12 In Staats-Valkenburg was de opsluiting van de verdachten op twee plekken geconcentreerd. De gearresteerden uit de schepenbanken 'Geulle, Bunde en Ulestraten', Elsloo en Berg werden in het Dinghuis ondergebracht. Beschuldigden uit andere dorpen werden verhoord in het 'Landhuis' te Valkenburg, de voorganger van het voormalige raadhuis, tegenwoordig Museum Land van Valkenburg [Van Gehuchten (2013), 37-38; vgl. Van Rensch, 273-274].
 - 13 Vgl. Van Gehuchten (2013), 31-32, 57-58. Zie ook noot 23.
 - 14 'noghmaels te verhooren en te recollieren ten eijnde te verneemen ofte de gedetineerden bij hunne gedaene responsiven moghten persisteren dan wel deselve veranderen'.
 - 15 Mart Pfeifer en Eddy Erkens, *Ze hingen in drie reysen. Lotgevallen van een onbekende groep Bokkerijders* (1987), 29-40; Blok (1991), 345-346; Van Gehuchten (2014), 100-102, 115, 125-126. Hersseler noemde, naast Pieter Pieters, ook de Geullenaren Servaes Luijten, Arnold Rachels, Pieter Jansen, Hendrik (Ghijsen?) en vermoedelijk ook Pieter Keijser ('de Keizer van Geulle').
 - 16 Blok (1979), 177, 180, twijfelt evenmin. Volgens hem voerde Hersseler een actief rekruteringsbeleid en vervulde hij een scharnierfunctie tussen de leden uit de verschillende plaatsen.
 - 17 'niet tegenstaende bij deese naedere confrontatie noch zijn worden overtuight en geconvinceert, deselve echter volkomentlijk alle de feijten tot hunnen laste leggende ten eenemaal halsterrigh zijn ontkennende, diensvolgens soot vint sich den heer informant genootsaakt bij desen andermale te moeten concludeeren dat de gedetineerden tot scherpere examinatie naervoorgaende territie magh worden worden verweesen'.
 - 18 'andermale mag worden over den inhoud derselve verhoort en desselfs responsive in geschrifte meugen worden geredigeert, met verdere bijvoeginge van alle de circumstantien dewelke den gedetineerde breder mogte allegeeren'.
 - 19 Augustus (1991), 115-116. Vgl. RHCL, LVO inv.nr. 8168: Een van de vragen die Hendrik Akkermans uit Meerssen werd voorgelegd, was of hij 'Joannes van Muijsen en Tilman Swennen beide van Wellen lande van Luijck' kende [Wellen ligt bij Sint-Truiden]. Over de bokkenrijders uit Wellen, zie Van Gehuchten (2002), 82-164; over de 'link' met Akkermans, zie Van Gehuchten (2014), 158-160. Vgl. Augustus (1990), 100, 104. Omdat het influisteren van de namen van verdachten niet was toegestaan, zal dit doorgaans niet zijn opgetekend als het gebeurde [vgl. Van Gehuchten (2013), 42, 61, 64, 70-73]. In dit licht is van belang dat Dirk Hesseler ook 'de Rachelaar' (bijnaam van Arnold Rachels) als medeplichtige had genoemd. Het was tevens niet ongebruikelijk om ex officio (ambtshalve, van rechtswege) vragen te stellen die niet op de (van tevoren opgestelde) vragenlijst stonden [Van Gehuchten (2013), 57-58; vgl. Blok (1991), 13-14].
 - 20 'volkomentlijk hebben overtuight van de feijten tot desselfs laste leggende en egter denselven halsterrig gemelde feijten is ontkennende en oversulks geene andere remedie overig is om den gedetineerde tot bekentnisse te brengen als de torture, te meer nog nadien den gedetineerde seer suspect is en selfs geavoueert heeft aerdappelen gestolen te hebben'. Vgl. Van Gehuchten (2013), 58.
 - 21 Over de eed, zie Van Gehuchten (2013), 89-98; Van Gehuchten (2014), 153-157, 163-164; Augustus (1991), i.h.b. 108-111,

- 145-147; Engelen (1977), 185-186; Van Rensch (2005), 274-275, 284-285; vgl. Blok (1979), 180-181, 189; Blok (1991), 69-78; 102-111; 129-132.
- 22 Augustus (1991), 92; Augustus (1985), 19.
- 23 Zie noot 30.
- 24 Uit Elsloo (inclusief de gehuchten Meers, Catsop en Terhagen) werden hier 22 veroordeelden opgehangen [Pfeifer en Erkens; Van Gehuchten (2014), 115-122, 247-248].
- 25 *Kent U Geulle?* (1949), 33. Vgl. RHCL, LVO inv.nr. 5869, 8 augustus 1774.
- 26 Voor deze overal, gepleegd op 23 augustus 1756, zijn ruim vijftien jaar later tientallen verdachten veroordeeld [Van Gehuchten (2014), 10, 101]. Overigens behoorde Maasband tot 1839 tot de aan de overzijde van de Maas gelegen gemeenten Leut en Eisden. In het verleden heeft de Maas hier zijn loop verlegd.
- 27 In de nacht van 19 op 20 januari 1762. Meer dan honderd (!) verdachten hebben onder tortuur bekend aan deze overval te hebben deelgenomen [Van Gehuchten (2014), 7-8].
- 28 In de nacht van 19 op 20 april 1762. Ook van deze overval hebben meer dan honderd verdachten onder tortuur hun betrokkenheid bekend [Van Gehuchten (2014), 13-14].
- 29 In de nacht van 13 op 14 september 1770 [Van Gehuchten (2014), 7-8; Augustus (1991), 145].
- 30 Op 6 oktober – twee dagen na het vonnis en twee dagen voor de executie van de vijf veroordeelden – verklaarden, op verzoek van notaris Steynen, de gebroeders Niklaas (35 jaar) en Merten Campo (40 jaar) niets te weten van een overval op de boerderij waar ze al hun leven lang woonden (het 'Nieuwhuis' tussen Schimmert en Grijsgrubben). Het gerucht was hun recent ter ore gekomen. Justitie had het gefantaseerde verhaal voor waar aangenomen en verzuimd een verslag (*corpus delicti*) op te tekenen uit de mond van de 'slachtoffers'. Het is niet bekend of de schepenen van Geulle deze verklaring (nog vóór de executie) onder ogen hebben gehad. Het is ook maar de vraag of de ontkrachting van het gerucht de ter dood veroordeelden had kunnen redden. Ze hadden immers nog genoeg andere 'misdaden' op hun kerfstok [Van Gehuchten (2014), 19-20].
- 31 Ophangen betekende destijds dood door verstikking; de nek werd niet gebroken. De veroordeelde 'danste aan de galg' [Pfeifer en Erkens, 25].
- 32 *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden. Tweede deel ...* (1740), 390.
- 33 In 1775 werd een stuk akkerland omschreven als 'gelegen aan het Eijksken omtrent het geregt' [RHCL, LVO inv.nr. 5869, 16 september 1775]; vgl. Kengen, 327: 'Aan de Eikskensweg wordt [in 1926 nog] een plaats aangewezen op een stuk land, waar het onderdeel van den galgenboom nog in den grond zit en somtijds bij diep ploegen wordt geraakt.'
- 34 Vgl. Van Gehuchten (2013), 57, 63-66.
- 35 Van de overval op de joodse inwoner van Elsloo [waarschijnlijk de slager en veehandelaar Andries Manasses] is verder niets bekend [Pfeiffer en Erkens, 78; Van Gehuchten (2014), 121].
- 36 Zie noot 26.
- 37 RHCL, LVO inv.nrs. 5724, 5876; Zie ook Kengen, 356-357. Uit de dossiers blijkt verder dat Leendert Heuts getrouwd was met Maria Luijten (Vaes Luijten was zijn zwager); Pieter Pieters met Elisabeth Pochenerin / Pouchelarin; Vaes Luijten met Cornelia Janssen, en Arnold Rachels met Catharina Doutsenbergh. Martin van Aubel uit Moortveld [volgens Blok (1991), 339, op basis van bevolkingsgegevens uit 1788], getrouwd met Lucia Lamberschop, lijkt geen bezittingen te hebben gehad [vgl. RHCL, LVO inv. nrs. 5882, 8109].
- 38 Volgens Engelen ging het bij de bokkenrijders vooral om keuterboeren. Jansen denkt ook aan ambachtslieden en kleine handelaren. Blok (1979), 176-184, wijst erop dat ook enkele rijkere boeren werden vervolgd. Zelfs geachte burgers als chirurgijns en overheidsdienaren waren niet 'veilig', zoals bijvoorbeeld de op 2 november 1773 geëxecuteerde Paul Janssen uit Geulle heeft ondervonden. Hij had in Elsloo een aanstelling als gerechtsbode en boswachter gekregen, mede dankzij een aanbevelingsbrief van de gravin van Geulle [Kengen, 358-360; Pfeifer en Erkens, 41-47, 96; Van Gehuchten (2014), 116-117]. Willem Albert Bachiene (1712-1783), van 1759 tot zijn dood predikant te Maastricht en hoogleraar aan de (gereformeerde) *Illustre School* aldaar, was het al opgevallen dat 'deze bende genoegzaam eeniglyk bestond uit inboorlingen dezer eigen landstreek; en, onder die, sommigen die zeer wel gegoed zyn; die, des [daarom], niet door armoede, tot deze euveldaaden behoeften te vervallen'. Ook hij twijfelde niet aan het bestaan van de bende. De eed aan de duivel verklaarde waarom 'geene hunner tot eenige belydenisse ten aanzien van zich zelve, en veel min, ten aanzien hunner vloekverwanten, te brengen waren, dan, door de zwaarste torture; zo verre, dat vermoedelyk sommigen hunner het leven daarby verloren hebben' [W.A. Bachiene, *Vaderlandsche geographie of nieuwe tegenwoordige staat en hedendaagsche historie der Nederlanden* [vijfde deel] (1791), 1032, 1034].
- 39 Habets, i.h.b. 378-399 [Resoluties Staten-Generaal 2 november 1773, 16 december 1774, 28 april 1777]; Bachiene, 1031-1032; Augustus (1991), 148; Kengen, 354-356; vgl. Dorren, 415-416; zie ook RHCL, LVO inv. nr. 2578.
- 40 'naerdien den heer informant niets verders tot laste is hebbende van de gedetineerders als de voorschreeve accusatiens, en ook niets tot hunne beschuldigingen kan inbrengen als de gemelte accusatiens, en egther het hoogh nootsaekelyk is dat het quaad gestrafft en uijtergeroeijt worde, en geene andere middel is om de gedetineerders tot confessie te brengen, soools doorgaens overal heeft moeten geschieden, dan de gedetineerders te verwijzen tot de torture.'
- 41 Vgl. Van Gehuchten (2013), 58-62.
- 42 Blok (1991), 341, baseert de woonplaats op basis van bevolkingsgegevens uit 1788.
- 43 Penders, P.G.M., 'Het Scheerhuis te Geulle en zijn bewoners (17e - 20e eeuw)', in: *LTG* 15 (1987), 107-114; 16 (1988), 13-18. Volgens Blok (1991), 339, droeg Leendert Heuts de bijnaam 'de Scheerman', maar die wordt in de processtukken niet vermeld.
- 44 Opvallend is ook de verklaring van Arnold Rachels dat hij de eed gezworen heeft in 'seekere capelle, waarvan hij den naam niet wiste te noemen, maer die omtrent een halff uijr van Zittart in een bosken op een bergh gelegen was nae de kant van Schaatsbergh, en soo hij vast vermeent de Leenders capelle genaemt is'. Hier worden twee locaties door elkaar gehaald.
- 45 Mogelijk afgeleid van 'schaar' in de betekenis van viersprong.
- 46 Vgl. Van Rensch, 269-273.
- 47 Op 15 november 1774 [voor of na de executie van Hendrik Ghijsen] wordt het vonnis van 9 november over de voortvluchtigen 'nae voorgaende klokenslagh gepronuntieert op de gewoone executieplaats op de limieten deser heerlijkheid op den bergh nae de zijde van Elsloo ten overstaan van den heer crimineelen officier [schout] en den gerechte [schepenen], waernaes deselve bij copie authentiecq, op de kerkdeure aldaar door den bode is worden geaffigeert op den 20 dito'.
- 48 Luitenant-voogd Pélerin waarschuwde diverse malen voor de (toekomstige) maatschappelijke consequenties van ontworpen gezinnen. In 1776 schreef hij bijvoorbeeld: 'De vrouwen en kinderen der geëxecuteerden

- of voortvlugtigen (welker getal alreeds seer groot is) zijn meerendeels tot de uiterste armoede gebragt door de schandelijke dood van hunne mans en vaaders, waarvan zij zelve den smaed moeten onderstaen. Het groot getal der gedenuntieerden waarvan er dagelijks gevat worden ... verbreekt die banden van genegentheijd en vertrouwen welke zoo nodig zijn tot onderhoud der bijzondere zaamenleevingen [afzonderlijke gezinnen] en die verbrooken zijnde de grootste invloed hebben op de zeeden en door een noodzakelijk gevolg op de gemeene zamenleving [de maatschappij] en de publieke rust' [Habets, 332]. Vgl. Habets, 399; Augustus (1991), 131, 149-150. Kent U Geulle, 33; vermeldt een op 10 oktober 1773 geschreven 'memorie van ont-houdinge over de justitie gedaen tot Geul op de 8 octobris 1773' van een zekere Joannis Lemmens uit Geulle, waarin hij zijn goedkeuring over de terechtstelling verwoordt. Dit wijst op een verstoring van de sociale verhoudingen in het dorp. Tekenend is ook dat lange tijd in publicaties alleen de voorletters van de veroordeelden werden vermeld. Vgl. Augustus (1990), 103; Van Gehuchten (2013), 86-88; Van Gehuchten (2014), 115; Van Rensch, 279-280.
- 49 'het daerenboven ook te veronderstellen wetende, als dat hij gedetineerde sedert 19 jaren als mede bij den geweldige diefstal bij Walraven in de Maesband geweest sijnde onder de bende sijnde en mede onder het gruwelijk eedverbond is staende als den sogenaemde afschuwelijk eed mede gedaen hebbende vrij meerdere diefstallen geplogen heeft en ook vrij meerder complices is wetende, als die geene die hij opgegeven heeft, hebbende daerenboven alleenlijk maer opgegeven, diegeene, dewelke reets geexecuteert ofte niet meer in wesen [in leven] zijn.'
- 50 'meerdere complices uijt Ulestraten off Water-val tot de bende gaeuwdieven behooren, welke aen den gedetineerden Pieter Vlecken soudén moeten bekend zijn, en door hem soudén konnen genoemd worden'.
- 51 'sijnde het den heer informant niettegenstaande alle gedaene recherches, ondoenelijk geweest te aghterhalen de corpora delictorum van de gestolene goederen bij Margriet Sleijpen en Nelis Jacobs als hebbende sikh dien eijnde overal waer de ontdekkinge soude konnen geschieden, geadresseert had'. In het vonnis komt de vermeende diefstal van de gestolene goederen en paarden dan ook niet terug.
- 52 'als op deselve niet aenkomende, vermits den gedetineerde door desselfs bekentnisse gedaen nopens andere en swaerdere dieffstallen desselfs condigne [gepaste] straff verdient heeft'.
- 53 'naerdien het wegens de ontdekkinge van de verdere complices [gepaste] het ten desen voornamentlijk sikh agisseert, en het blijktt uijt de geëxhibeerde extracten als dat er tot Waterval en te Schietekoven medecompligen sijn, soo insisteert den heer informant nogh-maels dat UEd Eerentfeste geen verdere swarigheden sullen gelieven te maeken, maer aen den heer informant desselfs versoeck van scherper examen sullen gelieven toe te staen.'
- 54 RHCL, inv.nrs. 5722, 5727.
- 55 Augustus (1991), 147-148; Van Gehuchten (2014), 63-69.
- 56 Uiterst omzichtig oefent Pélerin, een loyale ambtenaar, kritiek uit op de Staten-Generaal en probeert hij de Hoogmogende Heren tot andere gedachten te brengen [Habets; Augustus (1991), 148; Blok (1979), 190-191; Blok (1991), 166-167, 175].
- 57 RHCL, LvO inv.nrs. 5723, 8187.
- 58 NRC Handelsblad, 4 mei 2013: 'Zo vredig was het nog nooit' [een bewerkte versie van Pinkers Niko Tinbergenlezing van een dag eerder].
- 59 J.H.M.M. van Hall, 'Een onderzoek naar de rechtspraak in de Staatse Landen van Overmaze door de advocaat-fiscaal J.F. van Steelant in 1772', in: A. Berkvens e.a. (ed.), *Ten Wereltliken Rechte. Opstellen over Limburgse Rechtsgeschiedenis* (1990), 59-86, i.h.b. 70-76, 86; vgl. Dorren, 402; Habets, 327-330, 352-353; Van Gehuchten (2013), 20-24; Van Gehuchten (2014), 107-109.
- 60 Dorren, 399, 402-413, geeft meerdere voorbeelden [citaat, pag. 413]; vgl. Van Hall, 73-74.
- 61 Zie bijvoorbeeld het vonnis van Pieter Keijser (kadertekst): in een land met een krachtig justitieel apparaat kunnen en mogen zulke euvelheden niet worden getolereerd, maar moeten, anderen ten voorbeeld, worden tegengegaan en bestraft.
- 62 J.C.G.M. Jansen, 'Landbouw rond Maastricht (1610-1685)'. Een analyse van de exploitatieuitkomsten van enige lössbedrijven in halfwinning', in: SSEG 13 (1968), 1-98, h.l. 91-98; Jansen (1974), 17-21; Jansen (1975), 80-88; vgl. Engelen (1977), 95-100; Blok (1991), 27-29; Willibrord Rutten, *De tijd van de overlevingslandbouw, in: Limburg. Een Geschiedenis II*, 267-283 (2015), h.l. 281-282.
- 63 Jansen (1974); Jansen (1975). Vgl. Blok (1991), 26; Van Rensch, 278-279. Zie ook noot 4.
- 64 Zie Blok (1979), 172-178. Hij verklaart het geografisch onderscheid tussen de drie 'golven' door werving in verschillende rekruteringsgebieden (!).
- 65 Van Gehuchten (2013), 32; Augustus (1992), 177; vgl. Van Rensch, 270-273, 276-277, 280-282.
- 66 Vgl. Van Gehuchten (2013), 32-33.